

Sanahistoriallisia huomioita.

5. Antaa apemarjat.

Keski-Suomesta, Keski-Pohjanmaalta ja Kainuusta tunnetaan eräitä sanontatapoja, joissa esiintyy sana *apemarja*: *saada, antaa, pitää apemarjat*. Ne merkitsevät torumisten saamista, torumista, ankaraa nuhtelemista. Esim. Kivijärvi: »Saen Jussilta semmoset apemarjat ettee oo paremmasta apua.» | Nivala: (Mummoni tapasi isällä selkään annattaa:) »Ootahan poika kyllä neun (= ne on) apemarijat isältäs saat ku hän kottiin tullee.» | Reisjärvi: »Isä tuli illalla kotia töistä ja heti piti äitille semmosen räiskeen ja apemarjat.» | Kuhmo: »Kun renki tulee kotiin niin isännällä on jo apemarjat (= moitesanat) valmissa.» | Suomussalmi: ». . . van kylläpä se antoi hyvät appemarjat» (isäntä rengilleen; huom. äänneasu *appemarjat*). Näihin

järeleandlik, pehme' (näit. lauseis: *täna on malisam ilm, ilm hakkab ju malisaks minema*)?

¹ Sellele sidemele juhib suusõnaliselt mu tähelepanu prof. R. INDREKO.

² Nüüd (26. 3. 49), mitu kuud peale käesoleva artikli kirjutamist, on sattunud allakirjutanu silmi H. MOORA artikkel »Eesti-Vene suhteist IX—XIII sajandil» («Teaduslik sessioon 23.—29. aprillini 1947, E. Ühiskonnateaduste istungid», RK »Teadusl. Kirj.», Tartu, 1948, saadaval Helsingi ülik. rmk-s), kus lk. 28 on lugeda: »Eestlaste endi seas on nad [= Läti Henriku meliores, divites, nobiles eestlastel] arvatavasti kandnud ms. »kalevite» nimetust, nagu prof. P. Ariste usutavalt on näidanud (sõna »kalev» muistse tähenduse »tugev», »vägev» järgi). Need »paremad» ehk »kalevid» (keeleliselt oleks õigem öelda »kalevad») esinevad sõjaväes, »malevas» ratsa, kandes hinnalisemaid ja paremaid relvi. Oma parema relvastuse tõttu omasid nad sõjas suuremat erikaalu ja võisid sellekohaselt nõuda ka suhteliselt suuremat osa saagist. Läti Henriku järgi moodustasid nad muistse eesti maleva selgroo.» — Osa käesolevas artiklis ülemal esitatud rahvakeele materjalist on teatavasti praegu tal-
lel Eesti Keele Arhiivis Tartus, mis võimalikuks on teinud P. Ariste—H. Moora ja allakirjutanu jõudmist üksteisest sõltumata umbes samadele tulemustele.

voinee liittyä *ape* -sanan käyttö eräissä niinikään torumista, nuhtelemista tarkoittavissa puheenparsissa. Esim. Kuhmo: »Kyllä minä sille akalle sanon appeet.» | Ristijärvi: »Sae se appeet kerranni» (sitäpä kerrankin haukuttiin kovin). | Sotkamo: »Anto semmoset appeet» (haukkui niin että riitti).

Näistä on pidettävä erillään eräs koivistolainen sanontatapa, joka sisältää *ape* -ilmauksen. Ulla Mannosen mukaan lapsille annetaan *remmi-apetta*, kun »remmillä» kuritetaan. *Remmiape* on jonkinlainen kansanetiologia ilmauksesta *remmiapeli*, mikä termi ainakin 1920-luvulla oli yleinen sotilasslangissamme. Maisteri Simo Hämäläisen ystävällisen tiedonannon mukaan tämä on sotilaskieleemme saatu suoraan saksasta, jossa vastaava ilmaus on muodossa *Riemenappel*.

Kuvasanonnat *antaa*, *saada*, *pitää apemarjat* tuovat mieleen mahdollisuuden, että nominiosalla *apemarjat* alkuaan olisi ollut jokin materiaallinen, lääkkeen, mausteen tai jonkin erikoisen ruoan merkitys. Näitä tarkoittavia ilmauksia on nimittäin käytetty toisinaan torumista, kovenemista jne. merkitsevissä kielikuvissa. Esim. Pomarkusta on pantu muistiin seuraava sanonta: »Kyllä se Anttilan Heikki anto ämmällens kelpo *koiruahokaffeen* ko oli pitäny muita sillaikaa ko hän vankilas oli.» *Koירוohoa* (*artemisia absinthium*) onkin yleisesti käytetty kansan keskuudessa lääkkeenä, ja sitä on nautittu nimenomaan kahvin mukana. Esim. Kalvolassa »*koirruahoo* juaraan kahvissa kaikkia särkyä vastaa, hammassärkyä, päänsärkyä»; samoin Iitissä: »Joivat ku taulin tunsvat tulevaj ja *koiruuhokahvii* pitäs ja juaman ku tuntee tautii vähäkih». Tämäntapaisia kansanomaisia lääkitsemisjuomia on käytetty myös silloin, kun on haluttu saada juopottelevat miehet jättämään viina. Nummisuutarien Esko kertoo eräästä sellaisesta Mikko Vilkastukselle: »Sinä tiedät isälläni olevan tavan välillä vähän ryy-piskellä, ja synnin himo tahtoo joskus saada kovankin vallan, mutta silloin juottaa hänelle äiti riisivettä kaljan seassa, joka siemaus pian saattaa ukon sänkyyn, ja hän hikoilee kuin saunanlöylyssä, puhkaa ja oksentaa ja mullistelee silmiänsä kuin härkä teuraspenkissä. Kuitenkin kestää tämä ainoastaan muutaman tunnin ja hän on raitis taas, mutta, usko minua, sen tempun perään, ei siedä hän nähdä viinaa moneen kuukauteen.» (KT II s. 201). Saarimaan mukaan *riisivesi* Nurmijärvellä on luultavasti tarkoittanut ketunlieoista (*lycopodium selago*) valmistettua juomaa (Selityksiä Aleksis Kiven teoksiin, 3. p., s. 80; asian todellisuuspohjasta ks. V. Tarkiainen, Aleksis Kivi, Elämä ja teokset, 4. p., s. 45). Tämäntapaisesta lääkitysjuoman käytöstä on varsin helposti syntynyt 'torumisten saamista, torumista, kovenemista' ilmaisevia kuvasanontoja.

Kansankielessä on varsin tavallista, että lapsia vitsalla uhattaessa käytetään sellaisia yhdyssanoja, joissa alkuosa kiertoteitä viittaa vitsaan,

mutta jälkiosana on jokin ruokalajin nimitys. Kainuussa tottelemattomille luvataan antaa *teerenleipää*, Joensuun seutuvilla *teyrenpiiroota*, Kiuruvedellä *töörenjuustoa*, Korpilahdella *teerenvehnästä*, Kannaksen murrepiirissä *risupiirakkaa*, Etelä-Pohjanmaalla *koivun-* t. *teerenrusinoota*, paikoitellen Länsi-Suomessa *koivujuustoa* t. *koivurieskaa*. Tällaiset sanonnat ovat rangaistusuhkausten yhteydessä käytettyjä eufemismien luonteisia kuvaannollisuuksia, joiden taakse ei kätkeydy mitään »sananmu-kaista» todellisuutta.

Näyttää kuitenkin siltä, että sanonnat *antaa, saada, pitää apemarjat* eivät ole selitettävissä samoin kuin esim. sanontatapa *antaa koiruohokahvit* tai *antaa teerenleipää* jne. Ensiksikään ei ole tietoja mistään lääkkeenä tai mausteena käytettävistä »apemarjoista» tai edes siitä, että *appeeseen* 'silppuun' — tässä merkityksessä *ape* esiintyy niillä alueilla, missä sanontatavat tunnetaan — olisi seattu marjoja. Asia tulee toiseen valoon sen johdosta, että samalla murrealueella, jossa *apemarja* -sanonnat tavataan, tunnetaan puheentapa *lukea amemmarjat* 'torua', jossa jo verbiosa *lukea* viittaa aivan toiseen suuntaan. Vrt. Lestijärvi: (Riitelemisestä. . .) »Isä tuli illalla kotia ja luki äitille amemmarjat»; »Siinä kuulu Sulo amemarjoja lukevan ko ei sen vaatteita oo korjattu». Ettei myöskään yhdyssanan jälki-osa, *marja*, alkuaan ole ollut tekemisessä *marja* 'bär' -sanana kanssa, sitä todistaa tohmajärveläinen sanan variantti *amemuarii* (oik. *amemmuaŕri*): (Torumisesta. . .) »Meille annetaan amemuariita»; »Se anto amemuariit ämmälleen kun heitti portin auki ja sijat mänj peltoon». Tässä *muarii* palautuu asuun *maaria*.

Sanonnat pohjautuvat epäilemättä vanhaan kirkolliseen kielenkäyttöön. On lähdettävä sanonnasta *lukea ave maariat* t. *mariat*. Juuri Keski-Pohjanmaalla, jossa *marja* 'bär' esiintyy asussa *marija* (vrt. esim. Perho, Nivala, Utajärvi: *marija* 'marja'), tämän sanan sekaantuminen Jumalan äidin nimeen on saattanut helposti tapahtua. Latinasta peräisin oleva *ave* on tullut oudoksi ainakin sen jälkeen, kun uskonnollisissa toimituksissa ei enää luettu Ave Maria -rukousta. Se sekaantui siksi myöhemmästäkin kirkkokielestä tuttuun *amen* sanaan (Keski- ja Pohjois-Pohjanmaalla sekä Kainuussa *amen* 'aamen'), joten syntyi *amemmar(i)ja*. Tämäkin on kansan keskuudessa etymologioitu ruokintatalouden piiriin. Vrt. Sievi (L. Jakola): »Siin on ny lehemille amemmarijat», so. kehoja ravintoa. Tällöin on jo helppo käsittää, että karjataloudesta tuttu 'silppua' merkitsevä *ape* -sana on assosioitunut tuon yhdyssanan kanssa, ja niin on muodostunut asu *apemmar(i)jat*. Ehkä taas sanonnoista *antaa, saada apemarjat* on pelkistynyt fraasi *antaa appeet*, koska *apemarjoilla* ei ollut mitään todellisuuspohjaa taloudessa.

Ei ole aivan mahdotonta sekään, että vanhaan uskonnolliseen kieleen pohjautuvasta *lukea, pitää ave mariat* -sanonnoista on kehittynyt Etelä-Pohjanmaalla tavattava *syöttää marijat* 'torua' -ilmaus. Esim. Laihia: »Kun miäs tuli illalla takamailta kotia, niin se syätti mulla sellaiset marijat jotta ne kyllä rintaa karvasteli. Haukku mua laiskaksi, tuhlariksi ja tiäs miksikä. Ei ne pillerit hetkhen suus sula, kyllä mä niin vihastuun.»

Kirkollisissa menoissa ja toimituksissa on aikoinaan ollut paljon sellaista, mihin on liittynyt kristittyjen nuhtelemista, kuten kirkottelu l. synnyttäneiden vaimojen kirkkoonotto, rippi, saarna, varsinkin rippisaarna. Tämä kuvastuu hauskasti eräistä kansankielen kuvaannollisista ilmauksista. Esim. Kiihtelysvaarassa sanotaan kunnan torumisesta: »Kyllä minä sen kirkottelin hyväks.» | Viljakkala: »Isä anto aika ripin.» | Saarijärvi: »Pit semmosen ripi että kyllä se kerraksee piisoa.» | Liperi: »Takkulan isäntä kuuluu vuan usseempi päivä palakollisiaan ripittävän.» | Sakkola: »Isä tulj illal kottii töist ja pit äitil sellaiست rippisanat ja rutinan jot oikei.» | Parikkala: »Pit aikamoisen rippikirkon kottiin tultuusa.» | Kitee: »Se pit sellaisen suarnan jotta.» Vrt. myös ruotsin *skrifta* 'hälla skrifter med', 'ta i strängt förhör, (skarpt) tillrättavisa' (Östergren). Affektiset kirkolliset toimitukset ovat affektistaneet niihin liittyvät ilmaukset, joten niiden kuvaannollinen käyttö on tullut suosituksi.

Itse Ave Maria -rukous ei suinkaan sisällä mitään nuhtelevaa. Mutta se on nähtävästi kuulunut toimituksiin tai luettu tilanteissa, joissa on ollut tapana nuhdella. Samoin on käynyt itäkarjalaiselle *malittu* -sanalle, joka yleensä merkitsee 'rukousta' (esim. Korpiselkä: *malitun ker huuhat heitetti'h | sit pappi lugi niid malittuloi*). Vrt. ven. *moamea*. Korpiselässä kuitenkin tunnetaan sanonta *malittuo ando* 'antoi ärjymissanoja, ärjyi', ja sana liittyy ns. kirkottelemiseen: vrt. Suistamo: *malitul lähtie* 'lähteä lapsen kanssa kirkkoon lapsen ollessa kuuden viikon vanha' | Salmi: *malittuñiekkku* 'kirkottelemassa oleva nainen'. Jokin tämäntapainen käytäntö on voinut aiheuttaa, että *Ave Maria* on siirtynyt affektisten ilmausten piiriin.¹

¹ Ave Maria -rukous on epäilemättä kuulunut niihin katekismuskappaleihin, joista jo keskiajallamme on ollut kansankielinen muoto ja joita kansakin on osannut (ks. Aarno Maliniemi, Hist. Arkisto 1948 ss. 179–180). Rukousta on nähtävästi käytetty meillä ainakin vielä 1500-luvulla. Sehän tavataan sekä Agricolan aapisessa että rukouskirjassa tosin sikäli lyhennettynä, että varsinainen rukousosa on jätetty pois, mikä uskonpuhdistajan toimenpiteenä on ymmärrettävää. »Engelin teruetus» on aapisessa seuraavassa muodossa: »Terue maria armoitettu Herra on sinun cansas/ Sine olet hyuesti siugnattu pälen caikeden waimodhen. Sille ette hyuestisiugnattu on sinun rumis hedelme Jhesus Christus Amen.» (KT I s. 12). Rukouskirjan suomennos poikkeaa edellisestä parissa kohden. »Terue Maria armahainen/ HERRA on sinun

Äänteellisesti läheisten sanojen vaikutusta toisiinsa tietynlaisten ilmausten piirissä kuvaa myös seuraava tapaus, sikäli kuin selitys osoitetaan oikeaksi. Itä-Suomesta on esimerkkejä siitä, että *torttu* -nominia käytetään vastaavanlaisissa ja -merkityksisissä lauseparsissa kuin *apemmarja* -sanaa. Esim. Puumala: »Se antoi sellaiset tortut että ei korvat tah tonu sietee.»| Eno: »Ei sitä tohi' olla kauvhemmin, eukko antaa torttuja» (nuhteita). Yl.| Utajärvi: »Meen nyk kouluun (parin poissaolopäivän jälkeen) torttuja ottaan»; (Koulusta palattua:) »No saitko paljoit torttuja?» (Tiedonantaja, Jaakko Kemilä, mainitsee kuulleensa sanonnan ensi kerran kansakoulupoikana.) Myös Minna Canth on tuntenut sanonnan; »Työmiehen vaimossa» tavataan nimittäin lause: »Mahtaa rouvalla taas olla tortut lämpiminä kun kotia pääsen», so. mahtaa torua kovasti (KT III s. 218; Nykysuomen sanak. kokoelmat). Tuntuu siltä, että näissä esiintyvä *torttu* olisi jossakin tekemisessä tietynlaista leivonnaista merkitsevän *torttu* -ilmauksen kanssa, joka kyllä tunnetaan Itä-Suomessa, mutta joka on suhteellisen nuori lainasana (vrt. ruots. *tårta*).

Kuvasanontojen syntyä pohdiskellessa puuttuu tällaisessa tapauksessa ensinnä käännöslainamahdollisuuteen. Mutta ruotsissa, josta esikuvan mahdollisuutta vain voinee etsiä, ei liene vastaavanlaista sanontaa. Sanakirjoissa sellaista ei ole esitetty, eivätkä myöskään ruotsin kielen specialistit sellaista tunne. (Olen asiaa tiedustellut mm. dos. Olav Ahlbäckilta.) Itäsuomalaisessa kansankielessä on kuitenkin käytetty vanhastaan sanontaa *antaa toruja*. Vrt. Utajärvi: »Sinä tartteisit tojellait toruja kun oot nuin ilikijä.»| Konginkangas: »Toruja myö kuitennis soahoa.»| Vermlanti: »Se sai toruja emältää» (äidiltään). Lasten, kuten muidenkin, rankaisemisesta käytetään usein kierteleviä sanontoja, ja ehkä juuri siitä syystä *toru* -sana on pyritty korvaamaan toisella, jossakin suhteessa lievemällä.

cansas. Sine olet hyuestisiugnattu waijmodhen seas. Sille ette hyuestisiugnattu on sinũ rumis hedhelme Jesus Christus/ Amen./» (KT I ss. 837—843). Näistä siis puuttuvat sanat: »Pyhä Maria, Jumalan äiti, rukoile meidän puolestamme nyt ja meidän kuolinhetkellämme.»

On pidetty todennäköisenä, että Agricolan suomennos aapisessa liittyy läheisesti kansan tuntemaan traditioon (Maliniemi, mts. 180). Itse Agricolan suomennoksessa *Ave Maria* ei esiinny rukouksen nimityksenä eikä rukouksen alussakaan. Mutta rukouskirjan selityksessä se kyllä tavataan tervehdyksen nimityksenä: »...Tesses näet/ etteij teme ole Rucous/ iolla iotaki Jumalda anotan/ mutta sula kijtos ja ylistos/ ninquin mös nijsse (Ise meiden) esisanois eij ole ychten rucousta/ mutta Jumalan kijtos ia ylistos/ ette hen ombi meiden Isen/ ia ombi taiuahisa/ Sentedhen/ emme me taidha teste teruetyxesta/ Aue Mariasta/ eijke Rucousta eijkä auunanomista tehde.» Tässä on ilmeisesti viittaus siitä, että tuo rukous on aikoinaan tunnettu juuri »ave-mariana».

Torttu -sanana äänteellinen samankaltaisuus assosioi ilmauksen silloin tuohon lauseparteen. Assosioitumista ovat voineet edistää myös sentapaiset kansanomaiset sanontatavat kuin *antaa teerenleipää, teyrenpiiroota, teerenvehnästä* ym. Muutenkin suhteellisen uudet ruoka- ja nautintoaineiden nimitykset ovat tavallisia tuollaisissa kuvasanonnoissa. Esim. Sysmässä toista läksytettäessä annetaan *mutinapunssia*, Artjärvellä taas *mutinasoppaa*; paikoitellen (esim. Räisälässä) puhutaan *nuuskan* antamisesta.

R. E. NIRVI